

İnsan hüquqları ideyasının inkişafı

İnsan hüquqları haqqında təsəvvürlərin meydana gəlməsi tarixi kifayət qədər qədim olsa da, "insan hüquqları" anlayışının özü gəncdir. Belə ki, B.S.Baçur və Y.V.Koç yazır: "İnsan hüquqları" anlayışı burjaziya inqilabı dövründə vətəndaşlıq institutunun formalaşması prosesinin məhsuludur. Ümumiyyətlə, tarixi inkişafın xüsusiyyətləri aydın göstərir ki, hüququn inkişafı iki prosesin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində baş verir. Bunlar qloballaşma və differensiasiya prosesləridir. Avropa hüquq normalarının yayılmasını Avropa mədəniyyətinin dünyanın digər regionlarına inteqrasiyası şərtləndirilmişdir."

İnsan hüquq və azadlıqlarının müxtəlif tarixi dövrlərdə inkişafı fundamental prinsiplər sahəsində, təbii hüquqlar əsasında deyil, məhz pozitiv hüquqlar sahəsində baş vermişdir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətini birləşdirən mövqə, məhz ondan ibarətdir ki, bu, müvafiq hüquq və metodların axtarışını stimullaşdırır. İnsan hüquqlarının təbiətinə dair çoxsaylı yanaşmaların təhlili aydın göstərir ki, bu hüquqların əsasında nəyin dayanması ilə bağlı məsələ bərdəfəlik həllini tapmamışdır. Ümumi şəkildə, xüsusilə, xristian dini yanaşmada əsaslandırılır ki, insan hüquqları dünyanın yaranması ilə insanlara ilahidən verilmişdir. Onların hansısa institutlar, dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən verilməsi haqqında, ümumiyyətlə, danışmaq yanlışdır. Bu strukturlar, sadəcə, ilahi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hüquqların həyata keçirilməsi ilə məşğuldurlar. Qeyd edək ki, əsas insan hüquqlarının mahiyyətinə və mənsəyinə bu bucaqdan yanaşmanın kifayət qədər qədim tarixi köklərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, nümunə üçün XIII əsrin sonlarında yaşayan Dantenin fikirlərinə nəzər sala bilərsiniz. Dante yazır ki, Nuh Peyğəmbər insanın təbiətinə azadlıq əlavə etmişdir. İnsan hüquqlarının tədqiqi ilə məşğul olanlar əsaslandırırırlar ki, insan hüquqlarının qəbul olunması ləyaqətin qəbul olunmasıdır. Ləyaqət insan hüquqlarının mütləq xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir və insanın mahiyyətinin daimiliyini ifadə edir. İstənilən dövrdə, cəmiyyətdə ləyaqətin qorunmasını insan hüquqlarının praktiki reallaşdırılması şərtləndirir. Bu hüquqlar ictimai tərəqqi prosesində daha çox subyektlər dairəsinə yayılmışdır. Bildiyimiz kimi, tarixi inkişaf prosesi heç də stabil və rahat getməmişdir. Daimi münafişlərlə yanaşı, hüquq və azadlıqlar uğruna sosial mübarizələr də bu prosesi müşayiət etmişlər. On-

lar sübut edirlər ki, hər bir insan nəsli insan hüquqlarını daim yenedən müdafiə etməlidir və insan hüquqlarının müdafiə olunmasına ehtiyacın və ya zərurətin olmadığı bir tarixi dövr müşahidə olunmamışdır. Hər bir nəsli insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı tarixin dəyişməz çağırışlarına müvafiq tərzlərdə cavab verir.

Artıq əvvəlki hissədə qeyd etdiyimiz kimi, bizim e.ə. V-VI əsrlərdə Afinada və Romada insan hüquqları ideyasının meydana gəlməsi, vətəndaşlıq prinsiplərinin inkişaf etməsi tərəqqi və azadlıq istiqamətində ciddi addım idi. Müxtəlif siniflər və təbəqələr arasında insan hüquqlarının qeyri-bərabər paylanması, bəzi təbəqələrin isə, ümumiyyətlə, hüquqlardan məhrum edilməsi həmin dövrün ictimai inkişafının xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tarixi inkişafın hər növbəti mərhələsi insan hüquqlarına yeni keyfiyyətlər əlavə edirdi və onların daha geniş subyektlərə şamil olunmasını şərtləndirirdi. Təbii ki, bu siniflərin, təbəqələrin öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizələri prosesində mümkün olmuşdur. "Azadlıq" sözünün təbii qənaəti isə, b.e.ə. XXIV əsrdə başlanmışdır. Məlum olduğu kimi, məhz bu zaman Şumer hökmdarı müəyyən azadlıqlar müəyyənləşdirmişdir.

D.Qəmbərov yazır: "Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, antik təfəkkürdə insan hüquqları ideyası özünə ciddi yer edə bilməmişdir. Dövrüdə olan, sadəcə, vətəndaş hüquqları idi. Bu, özünü bir çox obyektiv məqamlarda büruzə verirdi. Bu məqamları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək mümkündür:

- fərd sosismdən kənar mənə kəsb etmədi və yalnız dövlətin üzvü kimi sosial imkanlardan istifadə edirdi;

- dövlətlə fərd arasındakı münaqişələr həmişə dövlətin xeyrinə həll olunurdu, çoxluğun hakimiyyəti, ümumiyyətlə, məhdudlaşdırılmırdı, fərdlər insan hüquqlarına malik deyildilər. Belə ki, insanların iradə azadlığı qəbul olunmurdu və insanın həyatında və davranışlarında ilahi iradənin rolu qabardılırdı;

- insanlar əlamətlərinə görə fərqləndirilirdi. Yəni irqi, dini, siyasi və hüquqi baxımdan bərabərlik mövcud deyildi.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz məqamlar aydın göstərir ki, antik dövrdə azadlıq ancaq təbəqələrə və ya siniflərə aid idi. Bu, həm də belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, azadlıq, əsasən, müəyyən təbəqə digərlərindən fərqlənmək üçün tətbiq edilirdi. İstənilən halda, insanlar öz vəziyyətlərini dərk edirdilər və hüquqları və azadlıqları uğrunda intensiv mübarizə aparırdılar. Bu da, zaman keçdikcə, hüquq və azad-

lıq ideyalarının geniş vüsət alınmasını şərtləndirirdi. Buna baxmayaraq, orta əsrlərdə də azadlıq kifayət qədər məhdud idi. Bunun da obyektiv səbəbi var idi. Belə ki, orta əsrlərdə feodal cəmiyyəti ümumi təbəçiliyə əsaslanırdı. Feodal cəmiyyəti üçün qeyri-iqtisadi məcburetmə, təbəqə iyerarxiyası və hüquqsuzluk xas idi. Yeni dövrdə isə, vəziyyətin köklü sürətdə dəyişdiyi müşahidə olunurdu. Yeni quruluşun hüquqi dünyagörüşləri insan hüquqları və azadlıqları haqqında fərqli təsəvvürlərin meydana gəlməsinə şərtləndirmişdir. Belə ki, insan azadlığı şəxsi və ictimai-siyasi münasibətlərdə hüquq elminin üstünlüyü kontekstində nəzərdən keçirilirdi. Yeni dövrdə insan hüquqlarından bəhs olunan yanaşmalarda feodal dövrünün reallıqları kəskin tənqid olunurdu. Bu zaman şəxsiyyətin hüquqları və azadlıqları haqqında yeni konsepsiyalar əsaslandırılırdı və fərd-dövlət münasibətlərində hüququn hökmranlığı ideyası dəstəklənirdi. Bütün bunlar yeni hüquqi dünyagörüşünün, burjaziya inqilablarının və onların nəticələrinin hüquqi təsbit olunmasını şərtləndirmişdir." Bu prosesin ən vacib elementi qismində, dövlətin fəaliyyətinin hüquqi əsasları və onların mənsəyi kimi ictimai müqavilə konsepsiyası çıxış etmişdir. Bu istiqamətdə qiymətli nəzəriyyələr yaradılardan biri də hollandiyalı dövlət xadimi və hüquqşünas H.Qrotsiy olmuşdur. H.Qrotsiy yazırdı: "Dövlət azad insanların təkmil ittifaqidir. Bu ittifaq hüquqların və ümumi rifahın qorunması üçün yaradılmışdır. Özündə hüquqi dövlətçilik ideyasını ifadə edən dövlətin belə dərk olunması müəllifin hakimiyyətin zorakılığına qarşı müqavimət göstərmək cəhdləri kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki o, hesab edirdi ki, hakimiyyətin zorakılığı ictimai müqavilənin pozulması kimi qəbul olunmalıdır. Niderlandlı tanınmış filosof Benedikt Spinoza təbii-hüquqi baxışları və dövlətin müqavilə konsepsiyasını inkişaf etdirərək, qeyd edirdi ki, reallıqda dövlətin məqsədi azadlıqdır. O, əsalandırirdi ki, vətəndaş vəziyyətində hər kəsin təbii hüququ qurtarmır. Çünki həm təbii, həm də vətəndaş vəziyyətində insan özünün təbiətinin qanunları üzrə fəaliyyət göstərir. Bu qanunlar insanlarda qorxu və ümid yaradır. İnsanların özlərinin təbii hüquqlarından tam məhrum edilməsi tiraniyaya gətirib çıxarar. XVII əsrin sonlarında insan hüquqları ilə bağlı ilk ciddi mülahizələr irəli sürənlərdən biri ingilis mütəfəkkiri Con Lokk olmuşdur. Con Lokkun "İdarəetmə haqqında iki traktat", "Vətəndaş hökuməti haqqında" adlı məşhur əsərlərində əsas insan hüquqları haqqında olduqca əhəmiyyətli tezislərə rast gəlmək mümkündür. Mə-

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVD F

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

sələ, Con Lokk əsərlərində, xüsusilə olaraq, hamının anadangəlmə yaşamaq, mülkiyyət və azadlıq hüquqlarının olması ideyalarını dəstəkləyir. Əsərlərinin təhlili, aydın göstərir ki, hüququn üstünlüyü, dövlət həyatının hüquqi təşkili, hakimiyyət bölgüsü və qanunun aliliyi əsasında insan ayrılmaz təbii hüquq və azadlıqlarının liberal doktrinaları, məhz Con Lokk tərəfindən işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Con Lokkun insan hüquqları haqqında dəyərli təlimləri həm də azadlıqla qanun arasında ki zəruri daxili əlaqənin təhlili kimi nəzərdən keçirilə bilər. O, hesab edirdi ki, qanun haqqında deyilənlərin və yazılanların böyük əksəriyyəti yanlışdır. Qanunun məqsədi azadlıqların məhdudlaşdırılması və məhv edilməsi deyil, əksinə, onun qorunması və genişləndirilməsidir. Qanunun olmadığı yerdə azadlıqdan danışmaq üçün əsas yoxdur. C.Lokkun fikrincə, ictimai müqavilə siyasi həyatın daimi fəaliyyətdə olan amildir, xalqla dövlət arasındakı müqavilə münasibətləri fasiləsiz prosesdir. Bu münasibətlər fərdin və ümumilikdə, xalqın hakimiyyətin fəaliyyətindən razılığı prinsiplərindən irəli gəlir.

Artıq birinci paragrafda, nəzərdən keçirdiyimiz kimi, XVIII əsrdə əsas insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bir sıra olduqca əhəmiyyətli sənədlər hazırlanmışdır. Bunlardan 1776-cı ildə C.Medison tərəfindən hazırlanmış "Vir-

ciniya hüquqları deklarasiyası"nın xüsusi qeyd etmək mümkündür. Belə ki, bu deklarasiya insan hüquqlarının ilk dövlət müəyyənləşməsi idi. K.Marks bu mühüm tarixi sənədin hazırlanmasını kifayət qədər yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, K.Marks yazmışdır ki, Amerika böyük demokratik respublikası ideyasının, ilk insan hüquqlarının deklarasiyasının meydana gəldiyi ölkədir. Onun fikrincə, XVIII əsr Avropa inqilablarının ideya əsasları, məhz Amerikadan gəlmişdir. Qeyd edək ki, insan və vətəndaş hüquqları ilə bağlı nəzəriyyə və praktikanın sonrakı inkişafı, məhz bu dövrdə meydana gəlmiş sənədlərin, yanaşmaların təsiri altında getmişdir. 1789-cu il İnsan və Vətəndaş Hüquqları Deklarasiyası, əsasən, Almaniya, Rusiya və Şərqi Avropa ölkələrində bu istiqamətdə proseslərə təsir etmişdir. 1789-cu il İnsan və Vətəndaş Hüquqları Deklarasiyasında insan hüquqları mütləqləşdirilmişdir, deklarasiyada əsas insan hüquqları daimi və müqəddəs kimi qiymətləndirilmişdir. İnsan hüquqlarının ayrılmazlığı və bölünməzliyi qəti şəkildə əksini tapmışdır. Bu baxımdan, hesab edirik ki, 1789-cu il İnsan və Vətəndaş Hüquqları Deklarasiyası sonrakı mərhələdə əsas insan hüquq və azadlıqlarına dair nəzəriyyənin inkişafında həlledici rol oynamışdır.

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru